

Cancrinide raamatupärand Tartu Ülikooli raamatukogus

Elis Pärn

kunstiajaloo nooremteadur

Tartu Ülikooli raamatukogu kui Eesti vanim teadusraamatukogu on kõikide tegutsemisaastate jooksul oma kogusid suurendanud nii ostude kui annetuste teel. Erilist tähelepanu väärivad sealjuures just vanemad fondid, millest suur osa on raamatukokku jõudnud seoses 1802. aastal taasavatud ülikooli teadustegevusega. Kui suuremaid raamatuannetusi on varasemalt juba uuritud, siis väiksemate osas on avastamisruumi veel küllaga. Üheks selliseks seni uurijate poolt vähe tähelepanu saanud kollektsiooniks on perekond Cancrini raamatupärand, mis on 1864. aasta tulmeraamatu kohaselt olnud kingitus Vene rahandusministrilt Georg Ludwig Daniel von Cancrinilt (1774–1845).¹ Kuigi esmapilgul võib tunduda kummaline, et ühele peamiselt Peterburis elanud riigiametnikule kuulunud raamatuid hoitakse täna Tartus, siis tõenäoliselt mängis selles olulist rolli tema väimees, loodusuurija Alexander von Keyserling (1815–1891), kes oli 1847. aastal kolinud oma abikaasa kaasavarana saadud Raikküla mõisa ning töötas hiljem ülikooli raamatukogu kuratorina, suurendades erialast kirjandust mitmete isiklike ja tööalaste kontaktide kaudu.²

Georg von Cancrini portree. Georg von Bothmanni õlimaal, 1872–73. Allikas: Wikimedia Commons

1 TÜR, F 4, nim. 1, s. 345. Accessions-Schnurbuch der Universitätsbibliothek, Band 6. 1861–1866, 201–213.

2 Hain Tankler. Erakogud Tartu Ülikooli Raamatukogu komplekteerimisallikana 19. sajandil. – Tartu Ülikooli raamatukogu aastaraamat 1996 (1997), 115–132, 128. Huvitav on tõdeda, et Georg von Cancrin oli raamatukogule juba ka ise annetusi teinud, nt 1840. aastal 16. sajandi lõpust pärineva haruldase kroonika Poola-Leedu ning selle naaberalade ajaloost (Maciej Strykowski. Ktora przedtym nigdy swiatłá nie widziáłá. Kronika Polska Litewska, Zmodzka, y wszystkiew Rusi Kijowskiew, Moskiewskiew, Siewierskiew, Wołhińskiew, Podolskiew, Podgórskiey, Podlaskiew, etc... (Köningsberg: Georg Osterberger, 1582)). Vt lähemalt: TÜR, F 4, nim. 1, s. 253.

Georg Ludwig Daniel von Cancrini peaaegu 200 teosest koosnev kogu pole aga siiski tema enda endine raamatukollektsioon. Annetuse sisu lähemalt uurides saab üsna kiiresti selgeks, et enamik väljaannetest on kuulunud tema isale, Saksamaal hästi tuntud arhitektile ja kaevanduseksperdile Franz Ludwig von Cancrinile (1738–1816)³, kes vajab Eesti lugejaskonna jaoks lähemat tutvustamist.

Ehkki kaevandusmeistrite perre sündinud Franz Ludwig puutus mineraloogia ja mäeteadustega kokku juba lapsepõlves, oli tema väljaõppele kaasa aidanud toonane Hessen-Kasseli maakrahv Friedrich II (1720–1785), kes oli palunud tema isal, Spessarti mäestikis Bieberis olevaid kaevandusi juhtinud Johann Heinrich Cancrinil (1710–1768) üks oma poegadest mäeinseneriks õpetada. Varuusaajal polnud selline palve sugugi kummastav, kuna maavarade kaevandamine tagas nii riigi majandusliku jõu, sõjalise võimekuse kui ka rahvusvahelise mõjuvõimu ning haritud ametnike väljakoolitamine kuulus otseselt riiklike eesmärkide hulka. Eriti oluliseks muutus see 18. sajandil, mil valgustatud monarhid nägid reformide eeltingimusena riigi looduslike ja majanduslike ressursside süstemaatilist haldamist. Cancrini poegadest langes valik loomulikult just arhitektuurist ja õigusteadustest huvitunud Franz Ludwigile, kes mõned aastad pärast oma isa juures töötamist⁴ läks stipendiumi toel Jenasse matemaatikat ning riigiteadusi õppima. Kaks aastat pärast ülikooli lõpetamist astus ta Hanauis riigiteenistusse, kus ta määrati linnavaraameti (*Rentkammer*)

sekretäriks ning maakrahvkonna õueehitusülemaks (*Hofbaudirektor*), mis tähendaski tema jaoks kesken- dumist peamiselt maakrahvkonna soola- ja mäekae- vandusega seotud küsimustele.⁵

Samas ei piirdunud Cancrini tegevus vaid ette- määratud töökohustustega. Ülikooliõpingute ajal omandatud põhjalikud teadmised lubasid tal samal ajal õpetada nii Hanau kõrgemas maakoolis kui ka sõjaakadeemias matemaatikat ning anda tulevase troonipärija Wilhelm XI (1743–1821, hilisem Hesseni kuurvürst Wilhelm I) pojale prints Friedrichile (1772–1784) eratunde. Linnavaraameti assessoriks nime- tamise järel sai temast tee- ja vee-ehituskomisjoni (*Oberweg- und Wasserbaukommission*) ning linnateatri juhtkonna liige, mis tõi talle esimesed tsiviilehitustellimused nii uue Hanau kolleegiumi kui ka teatrihoone ehituseks.⁶ Oma isa surma järel võttis ta üle tolle töökohustused Bieberis ning kavandas Bad Neuheimi uued soolatootmishooned ehk Kesk-Euroopas laialdaselt kasutusel olnud gradatsioonitornid (*Gradierwerk*), mille eesmärgiks oli suurendada soola kogust ning parandada selle kvaliteeti.⁷

1770. aastate alguses suurenesid noore andeka mehe töökohustused veelgi: kui esialgu sai temast kammernõunik ning linna mündikoja juht, siis maakrahviks tõusnud Wilhelm XI määras ta veel oma linnalähedase terviseallika juurde planeeri- tava suurejoonelise kuurortasutuse ehitusjuhiks, lastes tal tegeleda nii hoonestuse kui inglise pargi

3 Nii näiteks käsitleb kuulus Saksa arhitektuuriajaloolane Hanno-Walter Kruft Cancrini oma monograafias „A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present“ (New York: Princeton Architectural Press, 1994), mis ilmus esmakordselt 1985. aastal saksa keeles.

4 Franz Ludwig von Cancrin on ise märkinud, et 20-aastaselt pakuti talle direktori ametikohta ka ühes teises hertsogkonnas, ent ta ei võtnud pakkumist vastu. – Joachim A. Lorenz, Peter Nickel, Norbert Nossek. Franz Ludwig von Cancrin. Lebenswerk mit 55 Abbildungen. – Nachrichten des Naturwissenschaftlichen Museums Aschaffenburg, Band 111 (Aschaffenburg, 2018), 21.

5 Pärast ülikooli lõpetamist tegi Franz Ludwig von Cancrin ringreisi Saksamaa olulisematesse kaevanduspiirkondadesse, avaldades selle kohta ka kirjutise. Vt „Beschreibung der vorzüglichsten Bergwerke in Hessen, in dem Waldeckischen, an dem Haarz, in dem Mansfeldischen, in Chursachsen und in de Saalfeldischen“ (Frankfurt am Main: Andräische Buchhandlung, 1767).

6 Teatrihoonet pikendati aastatel 1777–78. Siseroomides võimaldas pörandaalune mehhanism tõsta lava ja parketi ühele tasapinnale ning muuta see vajadusel tantsuplatsiks. – Lorenz *et al*, 27.

7 Samas, 37–38.

Wilhelmsbad. Johann Georg Klingeri vasegravüür, 1792. Rmt-s: Franz Ludwig von Cancrin. Grundlehren der Bürgerlichen Baukunst nach Theorie und Erfahrung vorgetragen. Gotha, 1792, tahvel 30

kavandamisega.⁸ Oma kõrgajal oli Wilhelmsbadiks nimetatud suvituskoht Euroopas hästi tuntud kuurort, kus ravisid oma tervist näiteks Ameerika Ühendriikide president Thomas Jefferson, Saksa-Rooma keiser Joseph II, Saksi-Weimari-Eisenachi hertsog Karl August ja tema juures ministrina töötanud Johann Wolfgang von Goethe.⁹ Samuti kiitis kohta kuulus saksa aiakunsti teoreetik Christian Cay Lorenz Hirschfeld (1742–1792) oma teoses „Theorie der Gartenkunst“ (1779–1785), tuues esile hästi planeeritud ansambli võlu.¹⁰ Wilhelmsbadi ehitustöödega samal ajal võttis Franz Ludwig vastu uued tellimused ka naabrusesse jäävas Darmstadtis, kus ta kavandas ümber linna põhitänavana ning uue kolleegiumihoone. Mitme ehitusprojekti ja ametikoha vahel liiklemine nõudis temalt head mobiilsust, mistõttu oli tal sel perioodil oma isiklik

kaarik ning kutsar – privileeg, mis sai osaks vaid kõrgelt hinnatud riigiametnikele.

1782. aastal, mil Cancrini oli saanud vaevu aasta olla ülemkammernõuniku (*Oberkammerrat*) ametikohal, astus ta aga oma edasist käekäiku mõjutava otsustava sammu. Gerabronni soolatööde arendamine naabruses olevas maakrahvkonnas läks vastuollu tema patrooni huvidega, mistõttu heideti ta riigireetmise eest kuueks kuuks vangi.¹¹ Pärast vanglakaristust õnnestus tal lühikest aega töötada küll Ansbachi markkrahvkonnas kantseleidirektorina, tegeleda edasi poolelijäänud ehitustöödega ning mõningate eratellimustega, ent poole aasta pärast sai ta kirja Vene keisririigi kindralfeldmarsalilt Pjotr Aleksandrovitš Rumjantsev-Zadunaikilt (1725–1796), kes edastas talle keisrinna Katariina II

8 Nii nagu Wilhelm XI ise on hiljem meenutanud, oli koostöö Cancriniga sageli keeruline, sest viimane soovis kogu projekti ilma vahele segamiseta juhtida. Franz Ludwig tundis hiljem, et tema pingutusi ei väärtustatud piisavalt, mistõttu oli tal soov kirjutada kogu ansambli ajaloost põhjalik kokkuvõte. Selleni ta aga ei jõudnud. Vt Gerhard Bott, „Heilübung und Amusement. Das Wilhelmsbad des Erbprinzen“ (Hanau: CoCon-Verlag Hanau, 2007), 76.

9 Mineraaliderikas allikas oli Hanau lähedal metsas avastatud juba 18. sajandi alguses. – Samas, 42.

10 Christian Cay Lorenz Hirschfeld. *Theorie der Gartenkunst*, Band 5 (Leipzig: M. G. Weidmanns Erben und Reich, 1785), 101–106.

11 Cancrin, kes tundis, et ta ei olnud midagi valesti teinud, tõstas küsimuse teravalt avalikkuse ette, avaldades oma olukorrast ka trükise, ent sellegipoolest tuli tal karistus lõpuni kanda. – Lorenz *et al.*, 39–40.

(1729–1796) palve asuda juhtima Peterburi lähedale jäävat Staraja Russa soolakaevandust.¹²

Kutse Venemaale tähendas Cancrini jaoks sarnaselt teiste toona Venemaa teenistusse asunud saksa teadlaste ja haritlastega täiesti uut eluetappi, ehkki pärast paariaastast Peterburis viibimist sõitis ta mõneks aastaks Venemaa kulul tagasi Saksamaale, et keskenduda Giessenis teadustööle.¹³ Lisaks kavandas ta sel perioodil Bad Königisse vana lossi kõrvale uue elu- ja esindushoone ning samuti õnnestus tal saada Saksa-Rooma riigi keisrilt aadli-tiitel, mille järel muutis ta oma nime Cancrinusest Cancriniks. 1793. aastal, mil Franz Ludwig Venemaale tagasi jõudis, sai temast mäekolleegiumi liige ning viis aastat hiljem kolleegiumi- ja riiginõunik. Enne pensioneerumist töötas ta rohkem kui kümme aastat soolakaevanduse direktorina, kolides seejärel lõplikult Peterburi tsaar Paul I (1754–1801) annetatud majja, kus ta veetis oma viimased eluaastad.¹⁴

Nii nagu võib selle põgusa elulookirjelduse põhjal juba eeldada, teeb Georg von Cancrini raamatuantetuse väärtuslikuks justnimelt see, et Franz Ludwig von Cancrin kolis Venemaale oma isiklike raamatutega, mis tähendab, et just Tartus on hoiul ühe üleeuroopalise kuulsusega mehe kunagine tööraamatukogu.¹⁵ Paljudest temale kuulunud teostest võib leida sissekirjutusi ning tiitellehtedelt

tema perekonnanime erinevaid variante.¹⁶ Sellised selgelt ühe konkreetse isikuga seostuvad leiud pole tähelepanuväärsed mitte üksnes Eesti, vaid ka laiemalt Euroopa kontekstis, kuna sageli on varauusajal elanud ja tegutsenud isikute isiklike raamatukogusid võimalik taastada vaid arhiivinimestike põhjal, mis ei anna alati ammendavaid vastuseid. Raamatute füüsiline kohalolu seevastu võimaldab sageli paremini jälgida nii omaniku intellektuaalse arengu kujunemist ning näha, millistest konkreetsetest juhtnööridest või mõtetest ta oma tööülesannete täitmisel juhindus.

Kuivõrd Franz Ludwig avaldas oma eluajal pea sada erinevat publikatsiooni, võib tulmeraamatu sissekannete põhjal tema isiklike raamatuid kokku lugedes eristada peaaegu 20 valdkonda, mis seostuvad teemadega, millega tal oli kas otsene kontakt või mille kohta ta avaldas mõne trükise.¹⁷ Paljuski vastavad talle kuulunud teosed ka nendele ajaperioodidele, mil ta ühe või teise küsimusega tegeles, mis toob esile tema kursisoleku 18. sajandi olulisemate autorite ja nende ideedega. Riigiametnikuna tõuseb tema raamatukollektsioonis ennekõike esile **õiguslane kirjandus** (44 teost), mis hõlmab nii lühemaid kui ka pikemaid ülevaateid tsiviil- ja kriminaalnormidest, regaaliõigusest, kohtumenetlusest, diplomaatilisest õigusest ning rahvusvahelistest suhetest, samuti piiriseadusest ning pandi- ja hüpoteegiõigusest.¹⁸ Sealjuures on

12 Lorenz *et al.*, 40–42.

13 Peamiselt kasutas Franz Ludwig seda aega ära oma mäeteaduste õpiku „Erste Gründe der Berg und Salzwerkskunde“ (1773–91) kirjutamiseks, mille ta oli alates esimesest köitest pühendanud Katariina II-le. Autori enda sõnul oli õpik suunatud peamiselt harrastushuvilistele. Peterburis kingiti vene keelde tõlgitud teost mäeakadeemia lõpetajatele. Vt Lorenz *et al.*, 62.

14 Samas, 47–49.

15 Arvatavasti oli Franz Ludwigi kogus varem veel rohkem teoseid. Seni pole aga tema kunagisse kollektsiooni kuulunud raamatuid Saksamaalt raamatukogudest ega -poodidest üles leitud. Kahtlemata oli pikk reis Venemaale väsitav, mistõttu pidi ta tegema teatavaid otsuseid, näiteks jättis ta Saksamaale kogu oma mineraalide kogu, mis toona kuulus paljude loodusuurijate kollektsiooni. – Suhtlus Franz Ludwig von Cancrini elulugu uurinud Joachim A. Lorenziga meili teel 2025. aasta veebruaris.

16 Ühest raamatust võib leida autori pühenduse. Vt „Beurtheilung der österreichischen Normalschulen und aller zum Behelf derselben gedruckten Schriften nebst Regest“ (Berlin & Stettin: Nicolai, 1783).

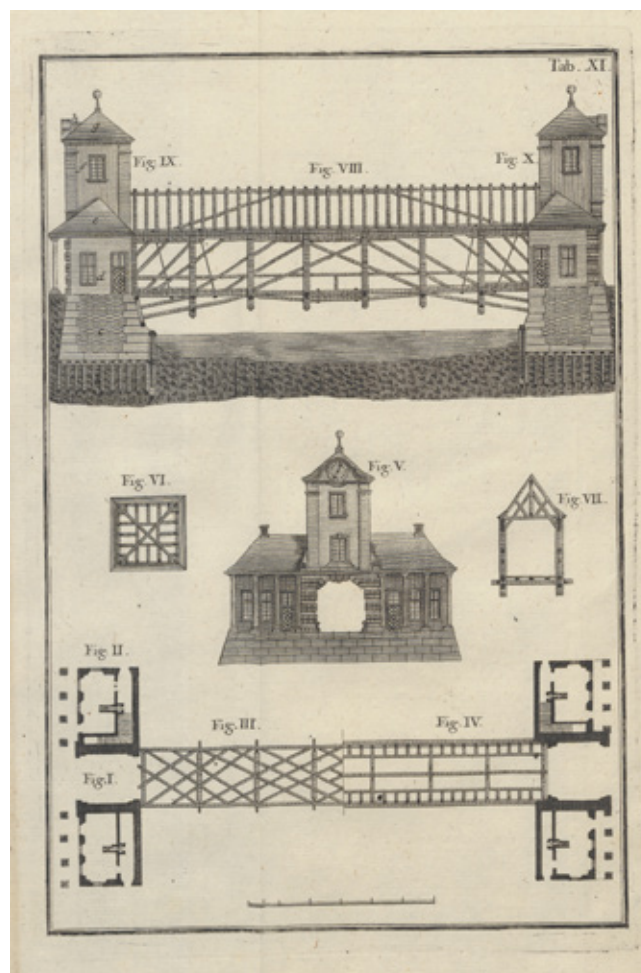
17 Franz Ludwigi tervikliku publikatsioonide nimekirja leiab viites 4 kirjeldatud raamatust „Franz Ludwig von Cancrin. Lebenswerk mit 55 Abbildungen“.

18 Vanimateks õiguslasteks teosteks on kogus „Corpus Juris Canonici emendatum et notis illustratum“ (1682) ehk roomakatoliku õigusseadused ning „Tractatus de regalibus, ab auctore necognitus, denuo ampollissime accotus et politus“ (1716), mis käsitleb regaaliõigusi ning nende ulatust.

tema kogus enim teoseid kahelt oluliselt Saksa riigiteadlaselt, Johann Jacob Moserilt (1701–1785) ja Johann Stephan Pütterilt (1725–1807), kes koostasid käsitlusi, mille eesmärgiks oli pakkuda just riigiametis teenistuses olnud ametnikele praktilist abi.

Teise suure rühma moodustavad Cancrini kogus **mäeteadused** (36 teost), mis katavad valdkonna kõiki aspekte, puudutades nii mineraloogia, metallurgia, soolatootmise kui ka masinaehituse ja müntide vermimisega seotud küsimusi. Olulisel määral on tema kogus esindatud Rootsi teadlased, kelle kirjutised mõjutasid kaevanduspraktikaid terves Euroopas. Lisaks mitmetele algõpetust jagavatele väljaannetele (nt Friedrich Wilhelm Oppeli kaheosaline „Anleitung zur Markscheidekunst nach ihren Anfangsgründen und Ausübungen kürzlich entworfen“, 1749–1752, ja Christoph Traugott Deliuse „Anleitung zur Bergbaukunst nach ihrer Theorie und Ausübung nebst einem Abriss von den Grundsätzen der Berg-Cameralwissenschaft“, 1773) on raamatukollektsioonis esindatud ka mõned konkreetsete Euroopa kaevanduspiirkondadega seotud kirjeldused¹⁹, mis toovad esile Cancrini laialdased teadmised valdkonnast kui tervikust. Tähelepanu väärivad ka turba- ja söetootmisega seotud väljaanded, mis väljendasid temaatiliselt ka Cancrini enda uurimis- ja publitseerimishuve. Veidi väiksem, kuid samas üsnagi suur osakaal (25 teost) on Franz Ludwigi raamatute seas **veeteemadel**, mida saab ühest küljest seostada vajadustega mäekaevanduses, kus vee ärajuhtimine ning selle kontroll olid kaevanduste toimimise eeltingimuseks, ent teisalt haakuvad need tema tööülesannetega tee- ja vee-ehituskomisjonis, mis nõudsid kursisolekut nii jõgede laevatatavuse, hüdraulika kui ka silla- ja tammiehituse küsimus-

tega. Nagu võib juba arvata, on suurem osa Cancrini kuulunud teostest mitmesugused praktiliste juhtnööridega õpikud, mille hulgas leidub mõningaid üksikuid lühemaid käsitlusi, mis pakuvad uuenduslikke tehnilisi lahendusi teemaga seotud probleemidele.²⁰ Täiendavalt on Franz Ludwig von Cancrini kuulunud raamatute seas ka meresõitu ja laevandust puudutavaid väljaandeid, sealhulgas

Juhtnöörid sillaehituseks rmt-s: Caspar Walter. Brücken-Bau oder Anweisung, wie allerley Arten von Bruecken, sowohl von Holz als Steinen, nach besten Regeln der Zimmerkunst ... Augsburg, 1766, tahvel 11

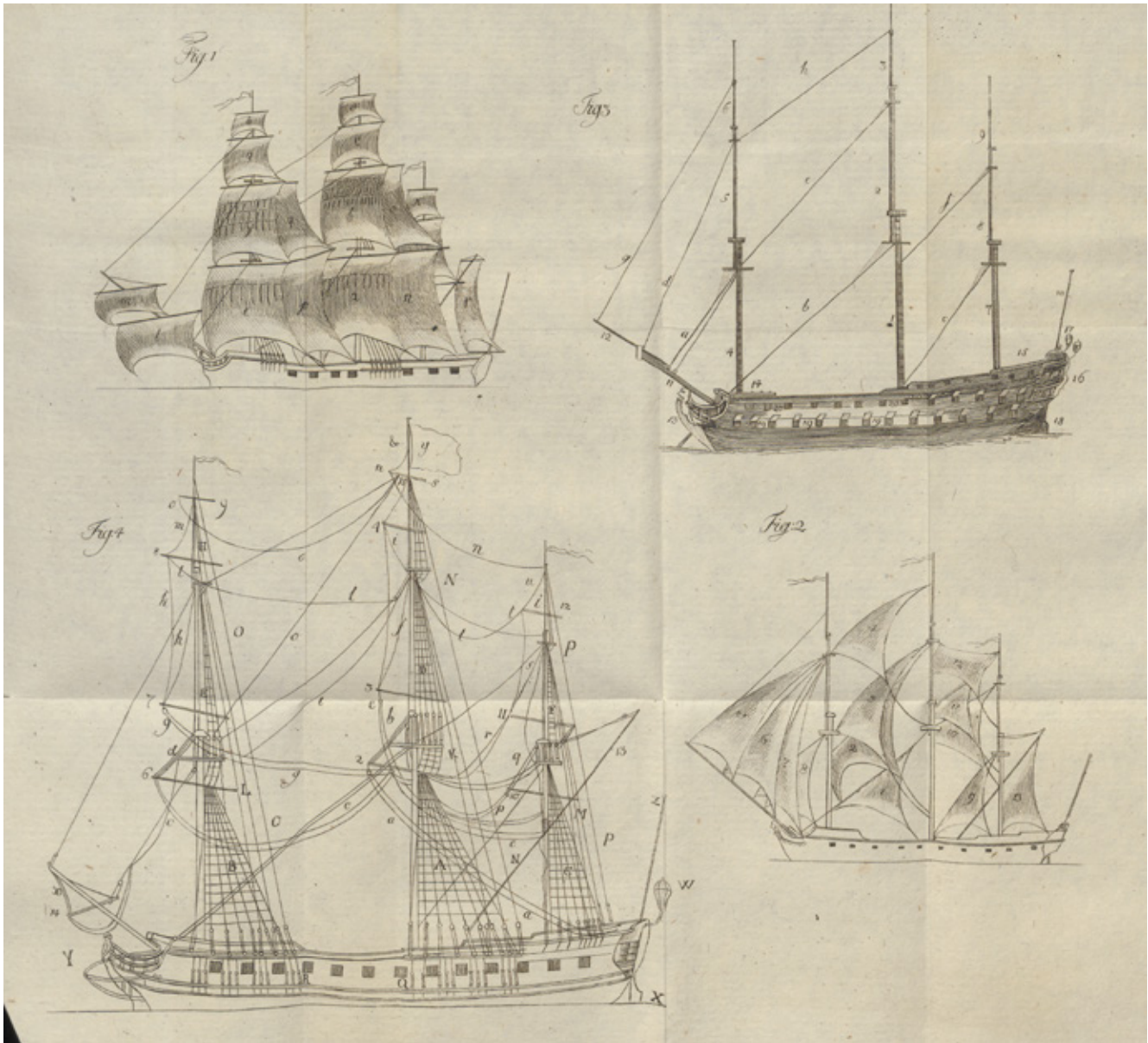
19 Näiteks Rootsi geoloog Johann Jacob Ferberi ülevaade kuulsast Idrja elavhõbedakaevandusest Sloveenias („Beschreibung des Quecksilber-Bergwerks zu Idria in Mittel-Cräyn“, Berlin, 1774) ning Saksimaa mineraloogi Johann Carl Wilhelm Voigti reisikirjeldus uurimisretkest Weimarist Hanausse („Mineralogische Reise von Weimar über den Thüringer Wald, Meinigen, die Rhönberge, bis Bieber und Hanau im Herbst 1786“, 1787).

20 Näiteks kuulus Franz Ludwigile Gotthard Christoph Mülleri 1792. aasta traktaat, milles autor tutvustab ühekaarelise silla ehituskonstruksiooni. Vt „Analytisch-praktische Abhandlung über die Verzeichnung großer gedruckter Bogen in vorzüglicher Hinsicht auf den Brückenbau. Nebst andern hieher gehörigen Bemerkungen. Mit Drey Kupfertafeln“ (Göttingen, 1792).

õiguslaseid teoseid, mis osutavad tema laiematele huvidele liikumis- ja taristusüsteemide tervikliku toimimise valdkonnas.²¹

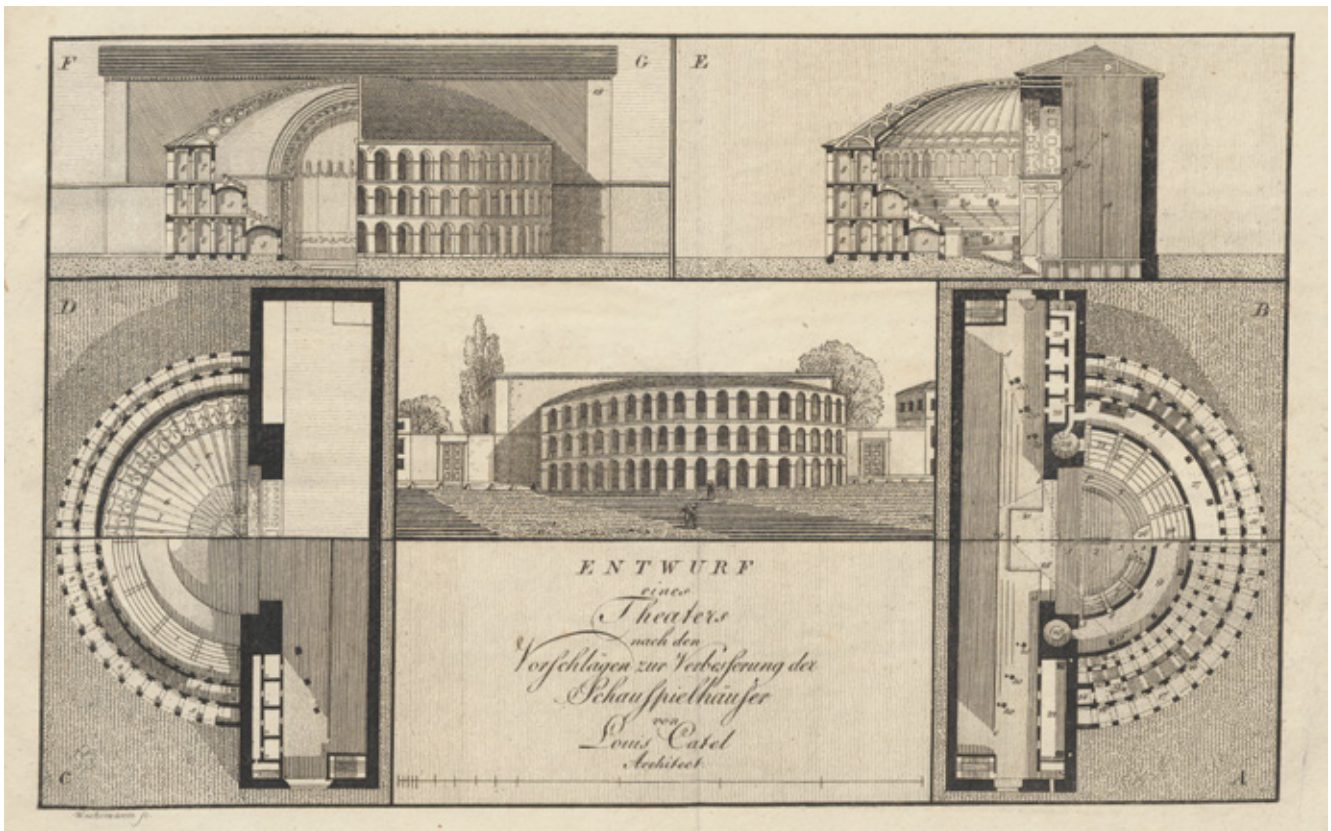
Ehituskunsti puudutavaid teoseid on Franz Ludwig von Cancrini raamatute hulgas tulmeraamatu kohaselt veeteemadega peaaegu sama palju

(29 teost), ent suurem osa neist puudutab vaid spetsiifilisi hoone mõne ehitusosaga seotud küsimusi. Praktiseeriva arhitekti kohta ei ole see üllatav, sest arhitektuuri põhitõdedega oli ta juba noorena kokku puutunud. Nii võib perekonna raamatuanetusest leida palju tekste, mis käsitlevad lubimõrdi ja tsemendi veekindlaks muutmist, aga ka

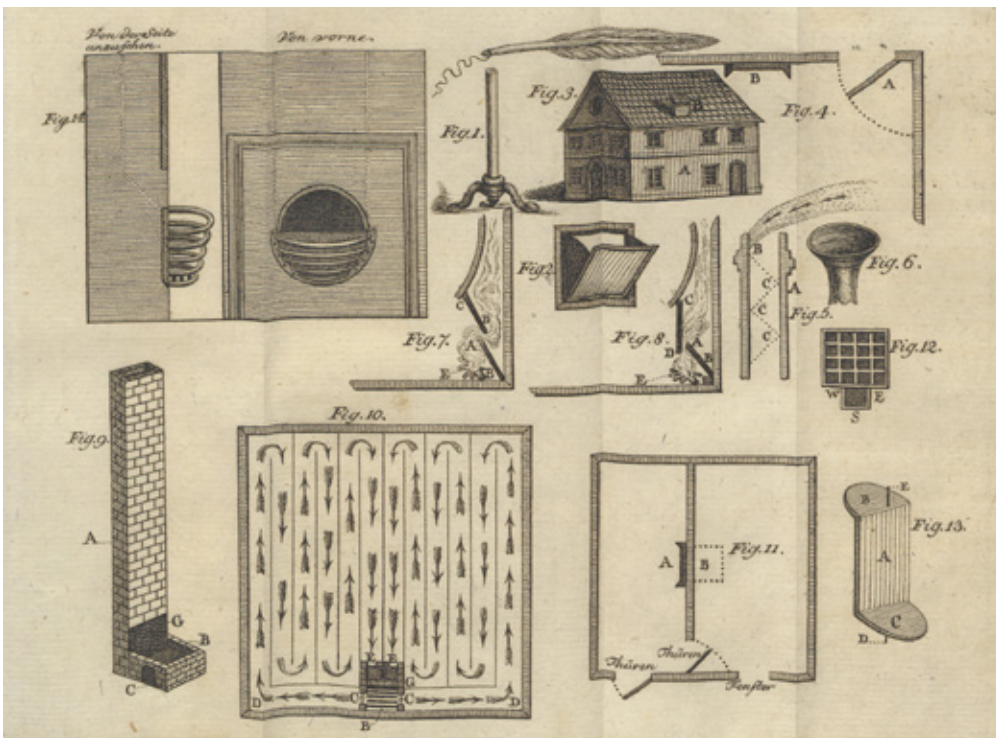

18. sajandi lõpu laevaehituse näited käsirmt-s: Handbuch der gemeinnützigsten Kenntnisse von Schiffahrt und dem Seewesen besonders zum Gebrauch für Handlungsschulen und zur Erklärung neuerer Seereisen in alphabetischer Ordnung abgefasst. Stettin, 1795

21 Nii näiteks õnnestus tal endale soetada Reinhold Kuricke Hansa mereõigust käsitlev traktaat „Jus Maritimum Hanseaticum, Olim Germanico tantum idiomate editum, nunc vero etjam“ (Hamburg: Hertel,1667).

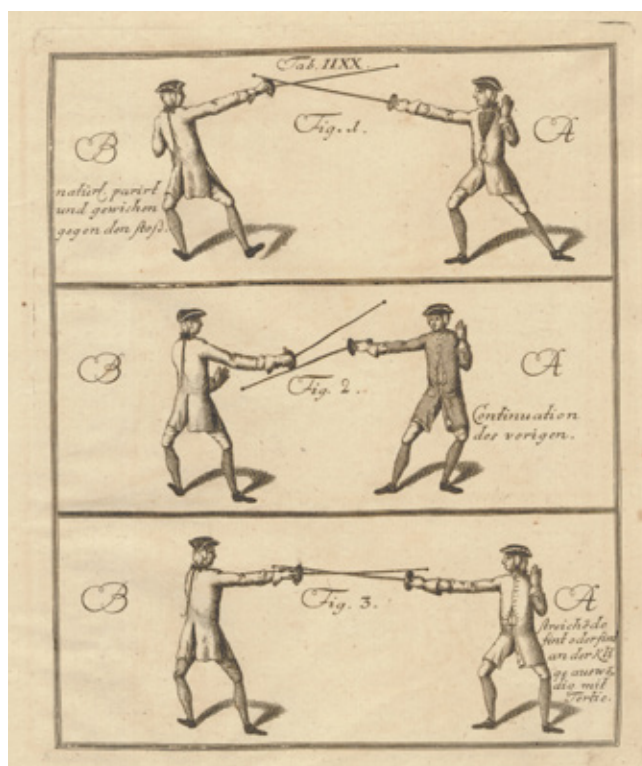
Louis Cateli uendustega teatrihoone kavand, graveerinud Friedrich Wilhelm Wachsmann. Rmt-s: Louis Catel. Vorschläge zur Verbesserung der Schauspielhäuser. Berlin, 1802

Kaminaehituse juhised rmt-s: Benjamin Franklin. Ueber das Rauchen der Kamine und der Schornsteine. Hamburg, 1788

ahjude, kaminaste ja korstnaste parendamist. Ajastu ühe populaarseima teemana on tema kollektsioonis esindatud Preisi ehitusmeistri David Gilly (1748–1808) traktaat puidu säästmiseks mõeldud tampsavitehnikast,²² mis leidis 18. sajandi lõpul ning 19. sajandi alguses vastukaja ka Baltikumis.²³ Samuti võib tema materjalide seast leida Louis Frédéric Cateli (1776–1819) ettepanekuid teatri- majade akustika parendamiseks ning Christian Ludwig Stieglitzi (1756–1836) poolt prantsuse keelest saksa keelde tõlgitud artikli, mis käsitleb hea maitse (*bon goût*) kontseptsiooni. Neist olulisemal määral aga aitas Franz Ludwig von Cancrinil 18. sajandi lõpu arhitektuuridiskussioone jälgida Johann Sigismund Gottfried Huthi (1763–1818) poolt välja antud arhitektuuriajakiri „Allgemeines Magazin für die bürgerliche Baukunst“ (1789–1792), milles käsitletud teemad väljendusid hiljem tema enda ehituskäsiraamatus „Grundlehren der Bürgerlichen Baukunst nach Theorie und Erfahrung vorge- tragen“ (1792), mille võib leida ka Tartu Ülikooli raamatukogust.

Lihtsate teedeehitusega seotud õpetuste kõrval on Franz Ludwigi kollektsioonis ka mitmed kindlustusarhitektuuri puudutavad trükised, mille seast olulisimaks võib pidada Leonhard Christoph Sturm (1669–1719) 1718. aastal avaldatud traktaati sõjaehituskunstist. Maa-arhitektuuriga laiemalt seostuvad soovitusel külad ja talude parendamiseks, aga ka reehoonete ning viljahoidlate ehitamiseks. Mõlemal teemal kirjutas Cancrin mitmeid esseesid, mis taaskord toovad esile tema kui valgustusajastu silmapaistva haritlase erinevaid huvisid. Seega pole

Vehklemiskunsti õiged võtted rmt-s: Anton Friedrich Kahn. Anfangsgründe der Fechtkunst. Göttingen, 1739, tahvel 18

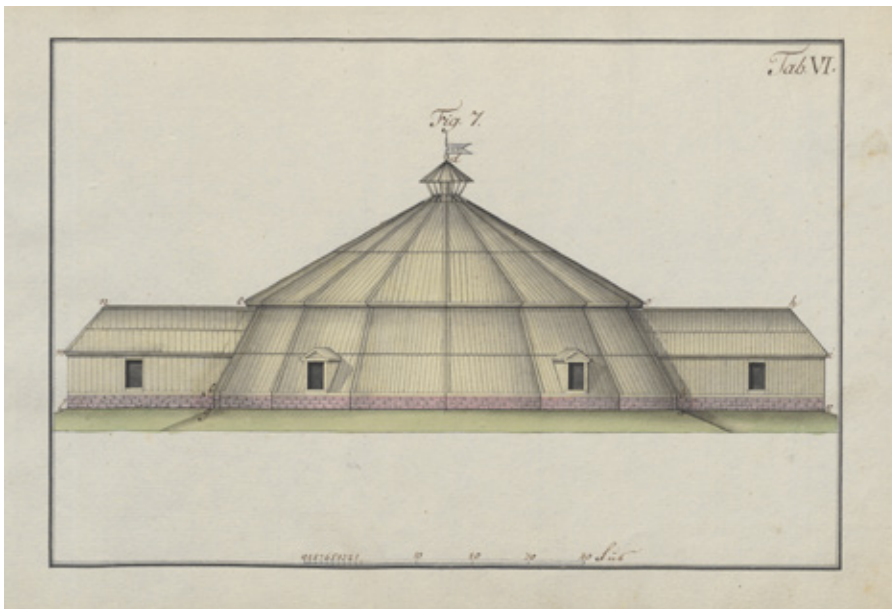
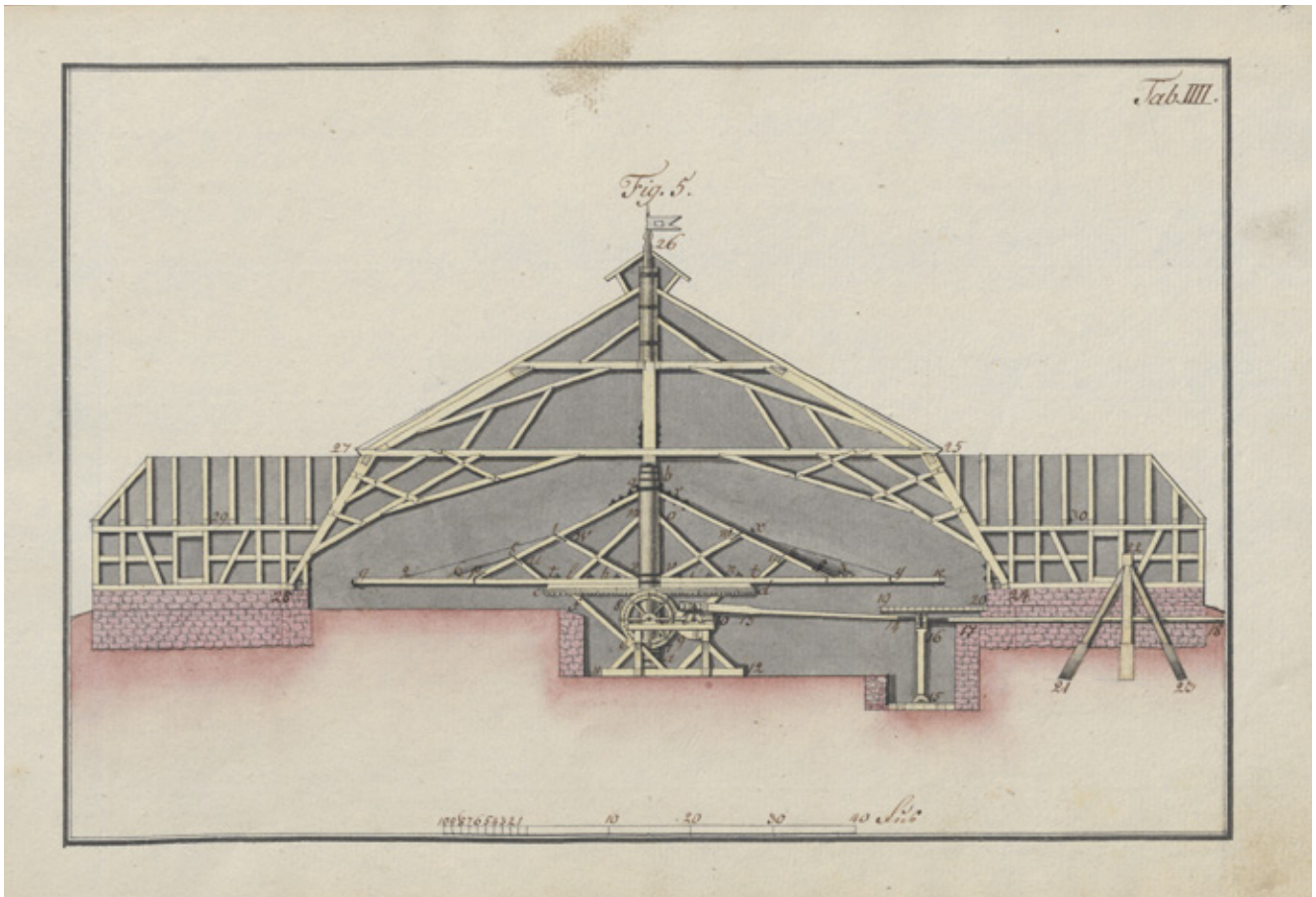
üllatav, et tema kogusse jõudsid ka mitmed **põllumajandusega** seotud väljaanded (10 teost), mis seostuvad nii niitude kastmise, lambakasvatuse kui ka õli, õlle ning piirituse tootmisega.

Ülikooliõpingute ajast on Franz Ludwigi raamatute seas kaks sissekirjutustega vehklemisõpikut ning ilutulestiku tegemise juhendid²⁴, mille ta võis oma reisipagasisse pakkida kui mälestusesemed noorus- aegadest Saksamaal. Samast perioodist pärinevad tema kogus ka õpetused arhitektuurijooniste

22 Praktische Abhandlung aus der Landbaukunst, betreffend den Bau der sogenannten Lehm- oder Wellerwände, wie man dieselben dauerhaft mit wenigen Kosten und einer wahren Holzersparung aufführen könne (Berlin: Maurer, 1787).

23 Vt Ants Viires, „Esimene katse eesti taluelamuid parandada“. Etnograafiamuuseumi aastaraamat 25 (Tallinn, 1971), lk 55–86.

24 Üks neist on väljaanne suurtükiväekapteni J. C. Stövesandtilt: „Deutliche Anweisung zur Feuerwerkerey: worinnen alle gebräuchliche Arten der Lust- und Ernstfeuer nebst derselben Verfertigung und denen dazu nötigen Werkzeugen ordentlich und genau beschreiben und mit Kupfern erläutert werden“ (Halle: J. J. Gebauern, 1748). Teine teos on aga saksa keelde tõlgitud õpetus Bernhard Forest de Belidorilt. Vt „Belidors Französische Bombardier, oder neue Art die Bomben gewiß zu werfen: nebst einer Abhandlung von Ernst- und Lust-Feuer-Werken. Aus dem Französischen in das Teutsche gebracht“ (Nürnberg: Christoph Weigel, 1756).

Hobuveski külgvaade ja pikilõige käsikirjas: Franz Ludwig von Cancrin. Beschreibung einer verbesserten und neu eingerichteten Rosskunst. St. Petersburg, 1785, tahvlid 4 ja 6

valmistamisest ning mõned tekstid matemaatikast ja klaasikunstist²⁵.

Kõige väärtuslikumad materjalid raamatuannetuse juures on aga Franz Ludwigi enda **käsikirjad**, mille seast vanim on metallisalduse määramise kohta koostatud kokkuvõte (Mscr 1343). Kaks käsikirja (Mscr 1082 ja Mscr 1242) seostuvad esimese Staraja Russas veedetud perioodiga, mille jooksul oli tal plaanis teha mitmeid muudatusi nii vee-ehituses kui ka soolootmisega seotud ehitus- ja masinatöodes, et muuta tootmine efektiivsemaks ning sealjuures kasutada vähem energiat ja ressursse.²⁶ Kõikidest kavandatud ehitistest on Eesti lugejate jaoks huvitavaim ehk kavand hobujõul töötava tõsteseadme (*Rosskunst*) jaoks, mida tavapäraselt kasutati kaevandamistöodel vesiveskite asemel. Omaenda sõnade kohaselt kohandas Cancrin masina aga soolatöõdele, tehes muudatusi, mis lubasid kasutada vähem hobuseid ning tootmis- hooaja lõppedes rakendada masinat ka näiteks viinatootmisel.²⁷

Arhitektuuriajalooliselt on eriti hinnaliseks ajastu ühest populaarsemast arhitektuurikäsiraamatust (Lorenz Johann Daniel Suckow, „Erste Gründe der bürgerlichen Baukunst“, 1751) üles kirjutatud märkmed (Mscr 1243), mis lubavad Franz Ludwig von Cancrini kavandatud ehitisi lisaks kunstiajaloolisele analüüsile seostada konkreetse isiku ja konkreetsete eeskujudega. Samas pole tegemist üksnes tema kui isikuga, vaid laiemalt varauusajal

tegutsenud ehitusmeistreid ja arhitekte puudutava olulise leiuga, mis suurendab suurel määral arusaamu sel alal tegutsenud inimeste kasutatud eeskujudest ja nende mõttemaailmast.

Nagu juba eelnevalt mainitud, on Georg von Cancrinile kuulunud teoste osa raamatuannetuses suhteliselt juhuslik, ent ka temale kuulunud teoste lähemaks tutvustamiseks on esmalt tarvilik anda ülevaade tema eluloost. Ehkki ka temale olid tuttavad teemad, millega oli tegelenud tema isa, oli Georg von Cancrin nooruspõlves omandanud poliitika- ja õiguslase hariduse.²⁸ Peterburi jõudis ta 1797. aastal ning töötas esialgu peamiselt raamatupidajana, ent mõned aastad hiljem avaldasid tema lambakasvatuse kohta tehtud märkmed muljet krahv Ivan Andrejevitsš Ostermanile (1725–1811), tänu kelle patronaažile ülendati Georg 1803. aastaks Staraja Russa soolakaevanduse asedirektoriks. Isaga tüllimineku järel sai temast soolakaevandusega seotud küsimustes nõunik siseministeriumis ning 1809. aastal määrati ta Peterburi kubermangu saksa kolooniate inspektoriks. Napoleoni sõdade (1803–1815) ajal kirjutas Georg von Cancrin kaks sõjamajandusega seotud käsitlust, millest üks jäi küll avaldamata, ent tänu millele määras Aleksander I (1777–1825) ta Saksa kindralite soovitusel Vene vägede kindralvarustaja abiks. Oskusliku majandamise ning vägede hea varustamise eest tõusis ta kiirelt vägede varustusülemaks ning sõja lõppedes sai temast sõjanõukogu liige.²⁹ Olulisimaks tema

25 Kuulsa klaasimeistri Johann Kunkeli käsiraamat koondas ka katsetused pärlite ja vääriskivide töötlemiseks. Vt „Vollständige Glasmacherkunst, worinnen sowohl dessen Erläuterungen über Anton Neri, sieben Bücher von dem Glasmachen und Dr. Merrets herüber gemachte Anmerkungen, als auch eine grosse Anzahl nützlich und angenehmer Versuche nebst einem Anhang von Perlen und Edelsteinen enthalten sind“ (Nürnberg: Christoph Riegel, 1756).

26 Franz Ludwig von Cancrin. Beschreibung der Zeichnungen welche das zu Erweiterung des keiserlichen Salzwerks zu Staraja Russa vorzunehmende Bauwesen enthalten, mit 19 Tafeln (1785).

27 Franz Ludwig von Cancrin. Beschreibung einer verbesserten neuengerichteten Rosskunst (1785).

28 Alghariduse sai Georg von Cancrin Hanaus, seejärel õppis Giessenis ning Marburgi ülikoolis. Doktorioõppe järel töötas ta lühikest aega Anhalt-Bernburgi vürstkonnas valitsusnõuniku auastmes. – Русский биографический словарь, Ибак – Ключарев, Опубликовано под руководством председателя Императорского русского исторического общества А. А. Половцова (Санкт-Петербург: Главная административная типография уделов, 1897), 447–463, 447. Franz Ludwigi esimese Venemaa reisi ajal elas Georg koos oma tädi Clara Margaretha Cancriniga Hanaus. – Lorenz et al., 42.

29 Väidetavalt pakuti Georg von Cancrinile 1820. aastatel töökohta Austrias, millest ta keeldus. – Русский биографический словарь, 449.

ametialases karjääris kujunes aga juba eelmainitud rahandusministri positsioon, kus ta püsis veidi rohkem kui 20 aastat, olles Vene keisririigi kõige pikaajalisem rahandusminister.

Oma ametiaja jooksul keskendus Georg von Cancrin peamiselt riigi majandusliku olukorra parandamisele, mis tähendas kärbeta tegemist, tollitariifide suurendamist ning alkoholiaktsiisi kehtestamist, aga ka näiteks raamatupidamise tõhustamist.³⁰ Samuti püüdis ta arendada Venemaa mahajäänud tööstust, korraldades nii Peterburis kui Moskvast näitusi, ning avas Nikolai I (1796–1855) toetusel Peterburi tehnoloogiainstituudi.³¹ Ka toetas ta riigi metsanduse arengut ning kaevandamise seadusandlust ja geoloogiliste uuringute korraldamist, kutsudes Venemaale mitmeid Euroopa teadlasi. Kuulsaim nende seast oli Alexander von Humboldt (1769–1859), kes 1829. aastal reisis Uurali mäestikku, et uurida plaatinapõhise valuuta võimalikkust.³² Kümme aastat hiljem alustas Cancrin ulatusliku rahareformi (1839–1843) läbiviimist, mille eesmärk oli peatada pangatähtede devalveerumine ja kehtestada Venemaal hõbeda monometallism riigi rahasüsteemi stabiliseerimiseks. Reform tõi rahasüsteemi küll ajutise stabiilsuse, kuid ei olnud pikaajaliselt siiski jätkusuutlik ning lagunes sõjalise ja eelarvelise surve all Krimmi sõja (1853–1856) ajal.³³

Kuigi Georg von Cancrin ei kavandanud elu jooksul ühtegi ehitist, oli ta oma doktoriõpingute ajal vaimustunud filosoofiast, kirjandusest ja ehituskunstist ning seisis terve oma ametiaja jooksul uute sildade, parkide ja ehitiste rajamise eest Peterburis.³⁴ Samuti kuulus ta Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Ühingusse (*Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst*)³⁵ ning oli pärast aadliseisusesse tõstmist Baltikumis mitme mõisa omanik. Venemaal elades armus ta pärast esialgset vastumeelsust vene keelde ja kultuuri ning abiellus iidsest, kuid vaesunud Muravjovide aadlisoost pärit Jekaterina Zahharovnaga (1795–1849), kes kuulus hiljem tsarina õuedaamide hulka.³⁶ Paari poegadest ja pojapoegadest said peamiselt Vene keisririigi sõjaväelased, Georgi lemmiktütre Zinaida von Keyserlingi (1821–1891) järglastest aga kujunesid andekad kirjanikud ja filosoofid, keda tunti hästi ka mujal Euroopas.³⁷

Vähetest Georg von Cancriniga seostatavatest Tartu Ülikooli raamatukokku jõudnud teostest viitavad viis tema ametialastele huvidele sõjalise administratsiooni ning riikliku majanduse valdkonnas. Nende hulka kuulub 1812. aastal ilmunud prantsuskeelne käsiraamat Prantsuse armee sõdurite riietuse ja ratsaväevarustuse ametliku haldamise ning rahastamise kohta, mis seadusandlike normide kõrval toob esile üksikasjalikud märkused iga sõduri vajaduste kohta.³⁸ Sama teematikat laiendab Johann Paul Harli (1772–1842) juhend,

30 Samas, 447–463.

31 Sarnaselt Franz Ludwigile oli ka Georg von Cancrin tihti oma patrooni Nikolai I-ga eriarvamusel. Samas pidasid nad teineteisest väga lugu. – *Русский биографический словарь* (1897), 450.

32 Alexander von Keyserling ise jõudis Peterburi ning sai Georg von Cancriniga tuttavaks just Humboldti soovitusel. – Otto Freiherr von Taube. *Im Alten Estland. Kindheiterinnerungen* (Stuttgart: K. F. Köhler Verlag, 1949), 279.

33 *Русский биографический словарь в двадцати томах. Т. 8: Кабановы – Косой* (Москва: Терра-Книжный клуб, 1999), 69–72.

34 *Русский биографический словарь* (1897), 454.

35 BBLd – Baltisches Biografisches Lexikon digital; <https://bbld.de/0000000081291145>.

36 Jekaterina Zahharovna Muravjova sugulane oli Barclay de Tolly, kelle juures ta orvuna nooruspõlves elas. Tema vend oli Artamon Zahharovitš Muravjov, kuulus dekabrist. – Von Taube, 279.

37 Vt lähemalt: Juhan Maiste, „Der Park auf dem baltischen literarischen und künstlerischen Feld der Erinnerung“. – Juhan Maiste. *Lõpp on algus* (Tallinn: Varrak, 2022), 251–270.

38 Le Goupil. *Manuel de l'administration et de la vérification des masses d'habillement, et de harnachement et ferrage* (Paris: Chez Magimel, Librairie pour l'art militaire, 1812).

Heidelbergi lossi plaan reisigiidis: Charles de Gramberg. Le guide des voyageurs dans la ruine de Heidelberg. Heidelberg, 1836

mis puudutab sõjapidamist laiemalt, kaasates ja võrreldes Kesk-Euroopa sõjapidamise traditsioone eri aegadel ning jagades õpetusi nii ametnikele kui sõjaväeakadeemiatele.³⁹ Töövahenditena olid tema töölaual pärast Napoleoni sõdu loodud Preisi Kuningliku Sõjakomissariaadi sõjaprotokollide kogu, prantsuskeelne almanahh aastast 1813⁴⁰ ja 1817. aasta tolliseadustik Venemaa ja Aasia vahelise kaubanduse tollide ja maksude kohta.⁴¹

Huvi teatri, kirjanduse, kunsti ja arhitektuuri vastu peegeldavad kuulsa riigimehe Sergei Semjonovištš Uvarovi (1786–1855) essee Antiik-Kreeka tragöödiate edasise, varasemast põhjalikuma uurimise vajalikkusest⁴² ning Šveitsi filoloogi Eduard von Muralti (1808–1895) kataloog kreeka ja ladina käsikirjadest Keiserlikus Avalikus Raamatukogus (tänapäevane Venemaa Rahvusraamatukogu).⁴³ Samasse aega asetub ka Louis Charles François de Gram-

39 Johann Paul Harl. Vollständiges Handbuch der Kriegs-Polizei-Wissenschaft und Militär-Oekonomie mit vorzüglicher Rücksicht sowohl auf die älteste als auch auf die (französ., österreich., baier., westphäl., württemberg., u.s.w.) neueste Gesetzgebung und Literatur (Landshut: Philipp Krüll, Universitätsbuchhändler, 1812).

40 Almanach Imperial pour l'année 1813 a Paris présenté à S. M. l'Empereur et Roi par Testu (Paris: Chez Testu, 1813).

41 Устав таможенный по Азиатской торговле (1817).

42 Sergej Sermenovič Uvarov. Mémoire sur les tragiques grecs (St.-Petersbourg, 1825).

43 Eduard von Muralt. Catalogus codicum Bibliothecae imperialis publicae Graecorum et latinorum (Petropoli: Graeff, 1840).

bergi (1774–1864) reisijuht,⁴⁴ mis tutvustab Heidelbergi lossi antiik- ja keskaegsete esemete galeriid, selle maalide, joonistuste ja medaljonide kogu ning lossi dokumenteerivaid gravüüre. Graimbergi reisi-juhti ei saa samas aga vaadata lihtsalt ühe galerii tutvustusena, vaid 19. sajandi alguse teadusliku lähenemisena ajaloolise materjali kogumisele ja esitlemisele. Samuti seostub see laiemalt Euroopas suurenenud huviga keskaegse linnusepärandi säilitamise vastu, mis leidis vastukaja ka Vene impeeriumis.⁴⁵

Visuaalsetest materjalidest leiab Cancrini isiklike esemete hulgast Peterburi Transpordiinseneride Instituudi poolt välja antud ehitustehniliste jooniste kolleksiooni⁴⁶, ehkki huvitavam on vahest tema kunagine atlase ja maakaartide kogu, mille seas on nii vanim Šveitsi terviklikult kaardistanud atlas (1786–1802)⁴⁷ kui ka sealsete teede kaart (1838).⁴⁸ Lisaks leidub tema materjalide hulgas Tirooli, Salzkammerguti ja Salzburgi⁴⁹ ning tänasele Tšehhi alale jääva kuurortlinna Teplice ümbruse kaart,⁵⁰ mida võib seostada Cancrini püsiva huviga loodusressursside kasutamise vastu. Prantsusmaa avaliku hariduse kaart⁵¹ seevastu seob kartograafia tema laiema administratiivse tegevusega.

Ainsa isikliku esemena tõuseb Georg von Cancriniga seotud materjalide hulgas esile Hanau gümnaasiumi 1787. aasta sügispidustusi ning loenguid tutvustav trükis,⁵² mille oli avaldanud tema onu, kooli rektor Johann Andreas Benignus Bergsträsser (1732–1812), kes oli raamatusse kirjutanud ka südamliku pühenduse. Arvatavasti reisis

see temaga Venemaale, et meenutada talle tema päritolu ning Saksamaale jäänud perekonnaliikmeid.

Kuigi Cancrinide raamatukolleksioon on kujunenud konkreetsete isiklike huvide ja vajaduste pinnalt, ületab selle väärtus selgelt perekondliku või biograafilise mõõtme. Peaaegu terviklikult säilinud koguna on neile kuulunud teosed kasulikud töövahendid ka kõikidele teistele uurijatele, kes soovivad tegeleda raamatute omanike huvidega seotud küsimustega. Valgustusliku vaimu esindajatenä, kelle laiahaardeline tegevus hõlmas teemasid inseneriteadustest arhitektuuri ja esteetikani, seisavad Cancrinid kahe ajastu piirimail, millest esimene seostub loodusteaduste kiire arengu ja sellega kaasneva progressusuga ning teine protsessidega, mida üritati Euroopa jaoks murranguliseks kujunenud ajastul lahendada riigi suunatud reformidega. Saanud ettevalmistuse saksa kultuurikeskkonnas, kuulub Franz Ludwig ja Georg von Cancrinile oluline roll moodsa teadmise juurutamises Venemaal, mis mõjutas otseselt ka Baltikumi. Ehkki 18. sajandi lõpul ning 19. sajandi alguses oli Venemaale saabunud veel teisigi haritlasi ja teadlasi, ei õnnestunud kõigil neil end Venemaa ajalukku niivõrd tugevalt kirjutada. See lisab perekonna Tartu Ülikooli raamatukokku jõudnud raamatukolleksioonile omakorda olulise lisandväärtuse.

44 Charles de Graimberg. *Le Guide des Voyageurs dans la Ruine de Heidelberg* (Heidelberg: G. Reichard, 1836).

45 Vt Juhan Maiste, „Eesti mõisad ja lossid. I, Aadlikultuuri seitse aastasada“ (Tallinn: Varrak, 2022), 208–212.

46 Кербедзом В. Евреинов *et al.* *Собрание чертежей по части строительного искусства. Чертежи*, Тетр.1/2 (С.-Петербург, 1835).

47 *Atlas de la Suisse, levé et dessiné par F. H. Wills, gravé par Suerin, Eichler & Scheurmann*, No. 1–8 (Aarau 1786–1802).

48 Heinrich Keller. *Une Carte routière de la Suisse, gravé par J. Scheurmann*, 1 Blatt fol. (Zürich, 1838).

49 Fr. Orlitscheck. *Spezialkarte von Salzburg, Salzkammergut und einem Theil von Tyrol* (Salzburg: Kunsthandlung bei J. Schön und M. Vesco, 1836).

50 Franz Jacob Kreybich. *Die Umgebungen von Teplitz, lithographiert bei Medau (Leitmeritz)*, 1834.

51 Карта топографическая народного просвещения Франции, 1 Bl. Fol. (1820?).

52 Johann Andreas Benignus Bergsträsser. *An das Hanauische Publikum womit alle Gönner und Freunde der Schulen auf das Herbsteramen am Oktober eingeladen werden* (Hanau, 1787).